

MADANİYATTAR KESİLİŞİNDE BİLİM BERÜÜ MASELELERİ CANA ALARDIN ÇEÇİLİŞİ*

Nurbübu ASIPOVA**

Öz

Makalede çok kültürlü ortamda üniversite öğrencilerinin eğitim ve sosyalleşme problemleri incelenmeye çalışılmıştır. Araştırma, Kırgızistan - Türkiye Manas Üniversitesi'ndeki eğitim süreci örneğinde yapılmıştır.

Eğitim sahasının genişlemesi ve küreselleşmenin etkisiyle öğretmen ve öğrencilerin eğitim sürecinde etno-kültürel ve ahlaki etkileşim özellikleri açıklanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Kültürler arası çevre, yükseköğretim kurumlarında eğitim ve sosyalleşme, etno-kültürel özellikler, bireysel ahlaki kültür.

PROBLEMS OF EDUCATION IN CROSS-CULTURAL ENVIRONMENTS AND THEIR SOLUTIONS

Abstract

The article deals with the problems of education and socialization of students in a cross-cultural environment. The study is based on the example of the organization of educational process in the Kyrgyz-Turkish Manas University.

Given the expansion of educational space in the context of globalization describes the peculiarities of ethno-cultural and moral interaction of teachers and students in the educational process.

Keywords: Cross-cultural environment, education and socialization in high school, ethnic and cultural features, moral culture personality.

Bügünkü köndögü Kırgızstandağı caştardın sotsialdık caktan kalıptanuusu Kırgız Respublikasının geografıyalık cana sayasıy abalına baylanıştuu başka ölkölör menen ekonomikalık, sayasıy cana madaniy karım-katnaştardın, tışkı cana içki migratsiyanın, cer kotoruu protsessterinin, demokratiyalık körünüştördün küç alışı, globaldaşuu protsessterinin tezdik menen cayılışınan kelip çıkkın ar türdüü madaniyattardın kesilişin kamtığan obyektivdüü sotsialdık cana madaniy şarttardın taasiri astında işke aşuuda. Köp uluttuuluktun saktalışı akırkı mezgildegi Kırgızstanga münözdüü bolup kala berüü menen demokratiyalık körünüştörgö şaykeş kelip, başka mamleketter, ölkölör cana alardın carandarı üçün meymandostuk sayasattu koldoo cana ar kaday madaniyattardın öz ara togoşuşun, kesilişin şarttayt. Uçurda ulut aralık karım-katnaştar mamlekettik çoğorku diplomatiyalık deñgeeldegi mamilelerdin çekinen çığıp, ar bir iş çöyrösündögü, bilim mekemesindegi, üy-bülödögü, cada kalsa ar bir insandın

* Bu makale Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te 22-23 Ekim 2014 tarihleri arasında düzenlenen "Türk Dünyası Vatandaşlığı Çalıştayı"nda sunulan bildirinin gözden geçirilmiş şeklidir.

** Prof. Dr.; Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, eğitim Bilimleri Bölümü, n-asipova@mail.ru.

künümdük çaşoo-tiriçiligine, adep-ahlaktık mamilelerine taasir tiygizüüçü obyektivdüü faktorğoo aylanuuda. Mınday madaniyattar kesilişinde çaştarga fundamentalduu bilim berüü, alardı köp uluttuu madaniy çöyrögö sotsialdaşuusun tezdetüü cana alardın ulut aralık mamilelerdegi, karım-katnaş madaniyatın kalıptandırıu, calpı tarbiya işterindegi birden bir aktualduu cana orçunduü maselelerden bolup eseptelet.

Kırgız Respublikası egemendüülüktü alğan algaçkı kündön baştap, anın köz karandısızdığın birinçilerden bolup taanığan Türkiya mamleketi uşul küngö çeyin özünün boordoştuk cana dostuk sayasatın cürgüzüp kelet. Anın natıycasında eki mamleket ortosunda sooda-satık cana başka ekonomikalık karım-katnaşatardın canında madaniyat cana bilim tarmağındağı baylanıştar küç aluuda. Bilim tarmağındağı mınday karım-katnaşatardın aykırı kübösu bolup 1995-cılı eki mamlekettin koldoosu menen açılğan Kırgız-Türk 'Manas' Universiteti eseptelet. Kırgızstan menen Türkiyanın ortosundağı öz ara tüşüünüçülük, boordoştuk sayasatının realduu örnögü katarı eki mamlekettin ortosundağı bilim tarmağındağı baylanıştar eseptelet. Bilim tarmağındağı baylanıştardın ülgüsü katarı 1995-cılı açılğan Kırgız-Türk 'Manas' Univeristetin, Kırgız-Türk Anadolu kızdar litseyin, Atatürk-Alatoo Univeristetin, Sebat programmasının alkağında açılğan köptögön mektepterdi, «Cibek Colu» el aralık mektebin, «Sekom» kompyuterdik cana til üyrötüü borborlorun atoogo bolot. Atalgan bilim mekemelerinin bardığı Kırgızstan cana Türkiya üçün ar kaday bağıttağı cana deñgeeldegi bilim berüü menen eki mamlekettin calpı bilim berüü tarmağında cana ar kaday bağıttağı adisterdi cetiştirüü masesin çechüüdö öz salımın koşuuda. Alsak, akırkı 20 cıl içinde Kırgız-Türk 'Manas' Universitetin bütürüp çıkkandarın sanı 4 miñden aştı. Alardın deerlik barıdığı özdörünün iş çöyrösün taap, öz ölkösünün önügüşünö, öz çaşoo-tiriçiligin alıp ketüü cana çet ölkölörgö barıp okup, iştep ketüügö dayar adis bolup çıguuda. Demek, öz uçurunda tuura bağıt aluu menen baştalğan eki mamleket ortosundağı bilim tarmağındağı kızmattaştık bügünkü kündö öz cemişin bere baştadı desek bolot. Birok, madaniyattar kesilişindegi bilim berüünün sapatı tek gana okuu caylardı açuu, okuu protsessi üçün materialdık şarttardı tüzüü menen çektelbeyt, aldıda dağı köptögön ilimiy-pedagogikalık cana metodikalık maselelerdi çechüü turat. Bizdin köp cıldık madaniyattar kesilişindegi bilim berüü tacrıyabız körsötköndöy, köp madaniyattuuluk şartında kezdeşken bilim berüü maselelerinin içinde tömönkülördü atoogo bolot:

1. Eki ölkönün sotsialdık cana madaniy talaptarına coop bere turğan okuu programmaların iştep çıguu;
2. Eki ölkönün cana başka türk tildüü mamleketterdin carandarı üçün madaniyattar kesilişindegi cana koş tildüülük şartındağı okuu metodikalık kuraldardı iştep çıguu;

3. Koş tildüülük cana madaniyattar kesilişinde okup catkan studentter üçün sotsialdık, madaniy cana psihologiyalık caktan çağımduu şartardı tüzüü;

4. Başka ölkölördön kelip okup catkan studentter üçün tez ubakıttın içinde madaniyattar kesilişindegi çaşoo-tiriçilikke ıñgaylaşuu cana sotsialdaşuu boyunca psihologiyalık cana pedagogikalık keñeş-kömök kızımatın uyuşturuu;

5. Koş tildüülük şartında natıycaluu bilim aluu üçün til dayardıǵımın sapatın (özgöçö kırıgız tilin özdöştürüünün) çoǵorulatuu, studentterdi cön gana süylöşüügö, karım-katnaş tüzüügö üyrötüü menen çektelbesten, ilimiy maalmattardı kabıl aluu, tüşünüü cana ilim, bilim maksatında koldono bilüügö üyrötüü;

6. Madaniyattar kesilişinde cana koş tildüülük şartında bilim bere ala turǵan ar kaday ilimiy baǵıttaǵı adisterdi dayardoo c.b.

Atalǵan meseleler madaniyattar kesilişindegi bilim berüü şartınan kelip çıkkın birinçi körüştöǵü aktualduu meselelerden bolup eseptelet. Bul meselelerdin canında caştardı ar kaday uluttardın öküldörü cana madaniyattar kesilişinde orun alǵan sotsialdık cana psihologiyalık körünüştöǵö tuura mamilede boluuǵa, uluttuk madaniyattardaǵı ayırmaçılıktardı acırata (differentsiatsiya) bilüü cana ulut aralık madaniyattardaǵı okşoştuktardın negizinde birigüü (intergratsiya), ulut aralık mamiler madaniyatın kalıptandıruu, madaniyattar kesilişindegi karım-katnaşlarda toleranttuluuktu saktay bilüü c.b. taalim-tarbiya meseleleri kelip çıǵat (Asipova, 2003).

Bir uluttu ekinçi bir uluttan ayırmalap turǵan belgi bolup (calpı biologiyalık ce antropologiyalık belgilerdi esepke albaǵanda), oşol eldin tarihıy ösüp-önüǵüü şarttarınan kelip çıkkın cana alardı çağıldırıp turǵan uluttuk madaniyatı bolup eseptelet. Madaniyattar kesilişinde baykaluuçu cana bilim berüü protsessinde eske alına turǵan uluttuk özgöçölüktöǵö: tigil ce bul uluttun adep-ahlak ereceleri, estetikalık tabiti, gumanistik köz karaşı, düynö taanuusu, er azamattar cönündöǵü idealdarı, keleçektegi muundardı tarbiyalooǵo baylanıştuu ereceleri c.b. madaniy tüşünüktörü cana başka köptöǵön empirikalık tacrıybalar kiret. Mınday belgilerdin köpçülüǵü calpı adamzattık (obtşeeeloveçeskoye) münöǵö ee boluu menen birge, alar ar bir uluttun tarihta basıp ötkön coluna cana madaniy çaşoo-tiriçiligine baylanıştuu ar kaday özgöçölüktördü ce ayırmaçılıktardı kamtıp turat cana psihologiyalık caktan turuktuulugu menen ayırmalanıp, uluttuk añ-sezimdi cana identtülüktü kalıptandıruuǵa tüzdön tüz taasirin tiygizet.

Madaniyattar kesilişindegi bilim berüünün daǵı bir özgöçölüǵü katarı okutuuçular cana okuuçular tarıbınan bilim berüü protsessinde cana anın tışındaǵı mamilelerde özgöçö etiyat madaniyattı saktoo şartın belgilep ketmekçibiz. Sebebi, madaniyattar kesiliş şartında uluttuk añ-

sezimdin küçöşü kandaydır bir deñgeelde tabiğiy körünüş. Sotsialdık baykoolor körsötköndöy, oşol «uluttuk añ sezimdin» tegereginde ulutçulduk elementter dağı küç alışı mümkün. Başkaça aytkanda, ayırım madaniyatı taykı adamdar uluttuk añ-sezimdi uluttar arasındağı mamilelerdi tataaldaştırıruu maksatında paydalanışı mümkün. Bilimi, calpı madaniyatı taykı adamdar bir uluttu ekinçi uluttan çoğoru koyup, ulut ayırmaçılıklarına basım casoo menen ar kaysı uluttardın öküldörün kağıştırıruuğa türtkü boluşat.

Mından biz bügünkü köp uluttuu sotsialdık çöyrödö, madaniyattar kesilişinde bilim berüü oñoy-oltoñ iş emes ekendigin, madaniyattardın kesilişi obyektivdöö türdö oñ taasirlüü faktor bolğonu menen bilim berüüçü okuu caydan, anın uyuşturuuçularınan, muğalimderden tereñ sotsialdık, etnologiyalık, madaniy, psihologiyalık dayardıktı talap kılaların körüügö bolot.

Biz söz kılıp catkan ters körünüştördün bardığı birinçi irette düynö taanuusu, ilimiy köz karaşı toluk kalıptana elek, sırtkı taasirlerge ança turuştuk bere albağan caştar üçün öto ziyanduu bolup sanalat. Andıktan caştar arasında ulut aralık mamilelerge, madiyattar kesilişindegi bilim aluuğa dayardoo cana alardın calpı ulut aralık karım-katnaş madaniyatın kalıptandırıruu bügünkü kündögü aktualduu maselelerden bolup kala beret.

Ulut aralık mamilelerdin insandar arasındağı formaları: baarlaşuu, alaka tüzüü, coldoş-dos kütüü, üy-bülö kuruu, öz ara cardamdaşuu, kızmattaştık mamileler, c.b.u.s. körünüştördü öz içine kamtıp turat. Bul öñüttön ulut aralık karım-katnaştardı öz içine eki ce andan köp uluttun öküldörün kamtığan, bir aymakta koñşulaş çaşağan ce kandaydır bir calpı işmerdiktin zarılçıldığan kelip çıkkan ar kanday uluttağı adamdardın öz ara mamileleri dep anıktasa bolot. Mınday ulut aralık mamilelerdin sotsialdık cana psihologiyalık maanayı, mazmunu, anday mamilelerge katışkan adamdardın uluttuk madaniyat ülgülörün çağıldırıruu menen, oşol ele mezigilde al adamdın ceke insandık adep-ahlaktık kasiyetine caraşa bolot. Başkaça aytkanda, köp uluttuu ölködö çaşap cana iştep catkan adamdardın sotsialdık, psihologiyalık ıñgayluuluğu, ulut aralık mamilelerdin koopsuzduğu, tereñdigi cana bekemdigi anday mamilelerge katışkan adamdardın adep-ahlaktık deñgeeline, calpı madaniyatına, insandık bedeline, psihologiyalık bağıtına cana ar kanday uluttardın madaniy özgöçölüktörü cönündögü bilim deñgeeline baylanıştuu boloru şeksiz.

Calpısınan alğanda, uluttar aralık karım-katnaştarda baykalğan özgöçölüktör ce madaniy ayırmaçılıktar eki deñgeelde kezdeşet. Birinçisi: calpı adamzattık deñgeeldegi ar kanday uluttağı elder arasındağı ayırmaçılıktardı, misalı, batış, çığış madaniyatı, Kırgız madaniyatı, Türk madaniyatı, Orus madaniyatın c.b. çağıldırar. Ekinçisi: bir mamlekettegi ulut öküldörünün madaniyatındağı ayırmaçılıktardı ce territoriyalık, regionaldık madaniyat belgilerin kamtıyt. Misalı, buğa tüştük kırgızdar cana tündük kırgızdar madaniyatındağı ayırım

özgöçölüktördü kirgizse bolot. Belgilüü sotsiolog A.I. Kravçenkonun pikiri boyunca «...madaniy ayırmaçılıktar bir ele simvoldun, adep-ahlaktık erecenin, baaluuluktun ar kaysı elderderde ar kaday maanige ee bolgondugunan kelip çıgat» (Kravçenko, 1995). Misalı, tündük amerikalık adam baarlaşuu uçurunda özünün önögünön bir top alıs aralıkta turgandı cakşı köröt. Al emi oşondoy ele şartta tüştük amerikalak latın ölkösünün ökülü aňgemeleşüü uçurunda özünün önögünö öto cakın kelip süylöşüünü caktırat. Oşentip latın amerikalık cakındağan sayın tündük amerikalık alıstoo araketinde bolot. Mınday uluttuk belgiler ce ayırmaçılıktar öto köp. Misalı, anglister kaday gana kat cazbasın «kımbattuu ser» dep baştaşat. Bul sözsüz türdö kat cazıpılıp catkan adamın kat eesi üçün kımbat ekenin bildirbeyt, tek gana anglisterdin kat cazuu madaniyatının belgisi bolup esepetelet. Dağı bir misal, yevropalıktar uçuraşuu uçurunda biri-birine kolun sunat, al emi kıtaylar cana capondor baş iykep gana tim boluşat. Venalıktar (Avstriya) ayaldar menen taanışıp catıp «koluñuzdu öböyün» deşet, birok öppöyt, al emi polyaktar bolso sözsüz öbüşöt. Bayırkı kirgızdarda «töş kağışıp» uçuraşuu saltı bolğon eken. Mınday misaldardı ulanta berse bolot, sebebi, ar bir eldin tarihıy ösüp-önügüü colunda özünö tiyeşelüü madaniyat belgileri, ayırmaçılıktarı saktalıp kalgan.

Koomduk ilimderde ar kaday uluttarğa münözdüü bolğon sotsialdık cana psihologiyalık özgöçölüktördü calpısınan uluttuk mentalitet tüşünügü menen biriktirip kelişet. Mentalitet ce mentalduuluk oşol ulutka münözdüü bolğon integrativdüü, turuktuu, añ-sezim, düynö tanuudagı, cürüm-turumdagı, psihologiyalık bağıttardağı ruhaniy deňgeeldegi calpılık ce okşoştuktı bildiret. Uluttuk mentalitette ulut öküldörünün ar kaday iş-araketterge: emgekke, adep-ahlakka, suluulukka, koomgo, caratılışka, calpı ele çöyrögö, c.b. materialdık cana moralıdık obyektilerge bolğon mamilesi çağıldırılrat. Misalı, mal menen çoñoyğon kirgız balasının mentalitetinde malğa, calpı canıbarlarğa bolğon ayar mamileni baykabay koyuuğa bolboyt. Oşondoy ele cer menen alektengen dungan elinin öküldörün cerge, cerdi iştetüügö bolğon mamilesi alardı başka uluttardan ayırmalap turat. Uluttun mentalitetinde uluttuk münöz, uluttuk añ-sezim, kaada-salttar, cürüm-turum köndümdörü, estetikalık tabit, filosofiyalık köz karaştar, cada kalsa üy tiriçiligindegi ar kaday buyum-tayımdardın cayğaştırılışı, alardın köptüğü ce azdığı sıyaktuu belgiler dağı çoñ maanige ee. Mından tışkarı, uluttuk mentalitette oşol ulutka münözdüü bolğon asıldık, koozdık, suluuluk tüşünüktörü (ce tetirisinçe suluu emes, ırayı suuk), üy-bülödögü bakıt, taalay tüşünüktörü, caşoo-tiriçilik kanondoru, cımistık roldordoğı ayırmaçılıktar, sılıktık, sabırdıuluk c.b. adep-ahlak erecelerin saktodo daana körünöt. Oşonduktan, ulut aralık karım-katnaşka kirgen ulut öküldörü biri-birinin uluttuk özgöçölüktörün ce mentalitetin bilbey turup psihologiyalık caktan ıñgaylıu ce cagımduu mamilelerge cetüüşüsü kıyındıktı tuudurat. Sebebi, künümdük sotsialdık karım-katnaştar da biz kaysı bir abstraktuu adam menen mamile tüzböstön, konkrettüü bir uluttun ökülü, bir

madaniyattı alıp cürüüçü insan menen alaka tüzöbüz. Al madaniyattın arkasında oşol ulutka münözdüü bolgon til özgöçölügün, kaada-saltardı, traditsiyalardı, caşoo münözün, ürp-adattardı, başqaça aytkada, uluttun bütündöy ruhaniy baylıktarın alıp cürgön konkrättüü insandar turat. Bul çağınan alıp karağanda, kirgizstandık izildöçü Ş.M. Niyazalievdin oyu boyunça: «İnsandın sotsialdık caktan kalıptanuusu özünün ulutuna tiyeşelüü caşoo-tiriçilik özgöçölüktörünün, ürp-adattardın, saltardın, başqaça aytkada, bütündöy ruhaniy düynö taasiri astında cüröt» (Niyazaliev, 1986). Mınday taasirler negizinen mikrofaktorlorğö taandık, al emi alardın içinen üy-bülögö öto münözdüü. Birok, azırkı kündün şartında üy-bülödön ce çakan mikrosotsiumdan çıkkın caştardın köp uluttuu makroçöyrögö aralaşısı bir top psihologiyalık kıyınçılıktar menen koştoluşu mümkün. Caştardın köp uluttuu çöyrögö iñgaylaşuusu üy-bülönü, mektepti, coğorku okuu cayların, emgektik kollektivderdi c.b. kamtğan keñiri globaldık münözdögü sotsialdık karım-katnaştarga baylanıştuu.

Akırkı ubakta köp uluttuu çöyrödögü sotsialdaşuu protsessin izildeggen okumuştuu sotsiolog, pedagogdor (A.N. Djurinskiy, G. Dmitriyev, A.I. Kravçenko c.b.) ulut aralık mamilelerdegi madaniy faktorlorğö basım casoo menen ilimiy-pedagogikalık çöyrögö «kross-kul'turduu» (angl. cross-culture – madniyattar kesilişi), multikul'turduu (angl. multyculture - köp madaniyattuu) cana alardın orus tilindegi ekvivalenti katarı polikul'tura tüşünüktörün keñiri paydalanıp kelişet. Atalğan tüşünüktör bügünkü önökkön koomdoğu ulut aralık karım-katnaştardı çağıldırduu menen insandardın madaniyattar kesilişindegi ce köp madaniyattuluk şartındağı sotsialdaşuusuna cana alarğa karata cürgüzülgön taalim-tarbiya işterine da taasir tiygizerin belgileşet. Köp uluttuluk maselesine bolğon mınday köz karaştar adamdar ortosundağı tabiğiy antropologiyalık belgilerge karağanda, alardın ortosundağı sotsialdık, madaniy, adep-ahlaktık baylanıştardın maanilüü ekendiginen kabar beret. Demek, köp uluttuu çöyrödögü adamdar arasındağı mamilelerdi köp madaniyattar kesilişindegi mamileler dep anıktoogo toluk negiz bar.

Bilim tarmağına kelgende, globaldaşuu şartındağı köp madaniyattuu çöyrögö kirüü caştar üçün ar kaday ölkölörgö barıp bilim aluu, el aralık universitetlerde okuu, Bolon'ya protsessinin talaptarına ılayık student almaşuu programmalarına katışuu cana bilim aluuğa baylanıştuu cer kotoruşturuu, cañı dostordu kütüü, başka tilde okuu cana baarlaşuu, cañı madaniy çöyrögö kirüü sıyaktuu sotsialdık iş-araketter menen koştolot. Caştar üçün mınday karım-katnaştarga kirüü oñoy-oltoñ masele emes. Sebebi alarğa kaday bolğondo da ar kaday uluttağı adamdar menen alaka, karım-katnaş tüzüügö, köp uluttuu madaniyattı özdöştürüügö, köp uluttuu çöyrögö iñgaylaşuuğa tuura kelet. Mınday şartta ulut arasındağı ayırmaçılıktar daana körünüp, ayırım uçurda adamdar arasında tüşünböstüktördü tuuduruusu mümkün. Munu

menen biz adamın köp uluttuu, köp madaniyattuu çöyrödö sotsialdaşuusu oñoy-oltoñ ele cürö bere turğan protsess emes ekendigin belgilep ketmekçibiz. Madaniyattar kesilişindegi ce köp madaniyattuuuluk şartındağı sotsialdaşuunun sotsialdık cana psihologiyalık caktan tataaldığı sotsialdık tacıybada «madaniy şok» ce tik maanisinde «madaniy özgöçölüktön ulam esten tanuu» körünüşü menen koştolot. Mınday «madaniy şok» insan üçün murda taanış emes cürüm-turum madaniyatı, içki sezimdi bildirüü coldoru, süylöşüü, baarlaşuu maneraları, söz menen berilbegen kıymıl-arakterterdegi özgöçölüktör (misalı, salamdaşuu, jestter, mimimkalaradağı ayırmaçılıktar), kaada-salttar cada kalsa tamaktanudağı ayırmaçılıktar, kiyim kiyüü madaniyatı c.b.u.s. köptögön madaniy simvoldorgo ıñgaylaşuudağı sotsialdık cana psihologiyalık kiyinçılıktardı baştan keçirüü menen koştolot.

Köp madaniyattuu çöyrödögü sotsialdaşuu uşunçalık tataal bolğonduktan ayırım adamdar özün «çoğotup», calğız sezip, aylana-çöyrösündögülör menen kantip alaka tüzüünü bilbey, özünö könümüş bolğon madaniyatı sağınp, kusa boluu faktıları köp kezdeşet. Mınday körünüş özgöçö bir adamın başka ölkögö, başka mamleketke cer kotoruu uçurundağı birinçi kündördö, birinçi aylarda zor psihologiyalık kiyinçılıktardı tuudurat. Psihologiyalık caktan başka madaniy şartka ıñgaylaşuu öto kıyın bolğonduktan, ayırım uçurda adam al ölkönü taştap ketken uçurlar da kezdeşet. Demek, köp madaniyattuuuluktun şartındağı sotsialdaşuu insandağı psihologiyalık komforttun buzuluşuna, aşkere tınçsızdanuuğa, depressiyağa, psihologiyalık çıdamsızdıkkı (açuunun tez kelişi), köñüldün çögüüsü c.b. psihologiyalık ıñgaysızdıktarğa alıp kelişi mümkün. Oşonduktan, bilim berüü tarmağında iştegender tarabınan köp uluttuuluk şartında çaşooğö macbur bolğondor, özgöçö cer kotoruudan kelip çıkkın psihologiyalık ıñgaysızdıktan oñoy çıgıp ketüünü kamsız kılış üçün, atayın psihologiyalık bağıt berüüçü programmalardı, taalim-tarbiya işterin cürgüzüü zarılıdığı kelip çıgat. Mınday programmalar calañ gana til üyrötüü mildetterin kamtıbastan, oşol alaka tüzö turğan uluttun madaniy-etnikalık özgöçölüktörün üyrönüügö da bağıttalışı kerek. Anday bağıt berüüçülük programmalar oşol uluttun çaşoo-tiriçilik madaniyatı, cer şartı, çarbaçılık cana madaniy özgöçölüktörü, könümüş iş-arakterteri, boş ubakıtı ötkörüü coldoru, üy-bülö aralık mamilelerdegi ayırmaçılıktarı c.b. uluttuk özgöçölüktörü menen aldın ala taanıştırıuunu da içine kamtışı kerek. Al emi köp uluttuu ce madaniyattar kesiliş şartındağı konkrettüü bilim berüü cana okutuu protsessi cönündö söz bolğondo tömönküdüy talaptar kelip çıgat:

- ar kaday uluttağı muğalimder cana okuuçuların ortosundağı mamileler gumanistik, öz-ara sıylooçuluk münözdö boluşu, özgöçö muğalimdin başka uluttağı okuuçuğa karata ayar mamilede boluu;

- bilimdin mazmunun anıktoodo, özgöçö gumanitardık bilimderdin mazunun açuudağı koldonuluuçtu misaldardı tandoodo etiyat boluu;

- ar kaysı uluttağı okuuçular arasındağı talaş-tartışardı, pikir kelişpestikterdi çeçüüdö obyektivdüülükte cana madaniy etiyattuuluktu saktöo;

- programmadan tışkarkı taalm-tarbiya işterin uyuşturuuda ar uluttun öküldörünün kızıkcılıktarı menen esepesüü;

- muğalim tarabınan ulut alarık mamilelerde madaniy özgöçölükte bilüü menen alardağı okşoştuktarğa cana adamzattık baaluuluktarğa basım casoo sıyaktuu c.b. pedagogikalık talaptardı eske aluu c.b. şartları aktualdaşat.

Coğoruda belgilengen talaptar madaniyattar kesilişindegi bilim berüüdö ulut aralık madaniyattı kalıptandıruuğa bağıttalğan psikologiyalık cana pedagogikalık dayardıktın kerek ekendigin körsötüp turat. Anday dayardıktın acırağıs bölügün insandın adep-ahlaktık tarbiyası tüzöt. Sebebi, künümdük turmuşta biz çoñ ce globalduu sayasiy problemlardı çeçpesten, birinçi irtte özübüzdün çaşoobuzdağı insandık kasiyetibizdi, adep-ahlaktık madaniyatıbizdi körsötöbüz. Munun özü ulut aralık karım-katnaş madaniyatı tüzdön-tüz insandın adeptüülügünö baylanıştuu degendi bildiret. Caratılışınan adebi coğoru adam ulut aralık mamilelerde andan da adeptüü, andan da madaniyattuu boluuğa umtuluşu kerek. Sebebi, anın ceke adep-ahlak madaniyatı arkılıu başkalarda oşol uluttun ökülü ce bütündöy oşol ulut cönündö pikir payda bolot. Psikologiya iliminde bul uluttuk stereotip ce ulut cönündöğü könümüştüü pikir degendi bildiret cana anday stereotipter özünün turuktuuluğu menen ayırmalanat.

Ulut aralık mamilelerdegi adep-ahlaktık talaptardın içinen eñ maanilüüsü bul - toleranttuuluk ce sabırdululuk, kötörümdüülük dese bolot. Amerikalık körünüktüü okumuştuu Maykl Uolzer (Michael Walzer) aytkanday, «Sabırduluk ayırmaçılıkka col beret, oşol ele ayırmaçılık sabırduluktı talap kılat» (Mayers, 1998). Demek, ayırmaçılık bolğon cerde sözsüz türdö sabırdululuk, kötörümdüülük, toktooluk kerek eken. Sabırdululuk bolğon cerde konfliktke col berilbeyt, teskerisinçe kompromisske (col berüü, keçirim kılıu) col açılıp, makuldaşuuğa (konsensuska) baruu talabı küçöyt. «Journal of Democracy» jurnalının redaktorlorunun biri Lerrı Daymonddun (Larry Diamond) pikiri boyunça ulut aralık cana başka adep-ahlak mamilelerindegi negizgi paradoks, konflikt menen konsestun ortosunda catat. Bul çağınan alğanda toleranttuuluk kompromiske cana konsensuska baruunun tsivilizatsiyaluu cana eñ zarıl colu desek bolot. Demokratiyalık koom sabırduu, konfliktten tışkarı, konsesuska dayar cana madaniyattuu insandarğa muktac. Emi, kantkende ar kaday uluttar arasındağı madaniyattı kalıptandıruuğa bolot degen suroo tuulat? Mınday madniyattı kalıptandıruunun pedagogikalık

coldoru kaday degen suroolorgo coop izdey turğan bolsok, anda uçurdağı madaniyattataanuuçuluk teoriyağa tayanğan didakttar «bilim berüü protsessin bütün boydon madaniy elementter menen bayıtuu, bilimdin madaniy salmağın arttırıuğa» basım casap catkandığın körüügö bolot (Valitskaya, 1998). Bul çağınan alıp karağanda, bügünkü kündögü coğorku okuu caylardın bilim berüü praktikasında koldonuuğa eñ iñgayлуу cana teoriyalık caktan konstruktivdüy önügünü kamsız kılıuçu karacat katarı ar kaday ulut öküldörü ortosundağı madaniy dialog kontseptsiyası birinçi orunğa çığat.

Madaniyattaanu iliminin predmeti bolup esep telgen köp madaniyattuluk teoriyasının alkağında turğan madaniy dialog kontseptsiyası köptögön ölkölördün (oşol ele Amerikanın cana Rossiyanın) pedagogikalık salttarına münözdüy bolup esep telet. Bul kontseptsiyanın ilimiy-filosofiyalık cana metodologiyalık negizderi bardık koomduk ilimder sistemaları (anın içinde madaniyattaanu dağı) birin-biri tanbastan, öz ara tığız karım-katnaşa turat degen köz karaş catat. Bul bolso, doorlor ortosundağı cana ar kaday uluttağı elder arasındağı mamilelerde öz ara tüşünüüçülük cana karım-katnaş ideyası üstömdük kıl at degen dikti bildiret. «Andıktan studentter arasındağı başka madaniy baaluuluktardı alıp cürüüçülörgö bolğon cılıu sezimdi, alardağı oyloo iykemdüülügün cana anın köp kırduuluğun kalıptandıruu kerek» (Kostikova, 2008). Mından kaday gana madaniyat bolbosun, al başka madaniyattın çeginde cana oşonu menen birge başka madaniyattar menen bolğon dialog arkılıu önügöt degen oy tuulat. Andıktan madaniyat aralık dialogdu – köp türdüy madaniyattardı caşoo forması ar kaday çöyrögö taratuunun cana caştardı köp uluttu madaniyat alkağında tarbiyaloo metodu dep kabıl alğanıbiz oñ bolot. Oşol ele mezigilde adamdar arasında madaniyat aralık dialog kura bilüü, (özgöçö ar kaday köp türdüy madaniyattar kesilişinde) – bul madaniyat bütündüğün cana anın ar türdüülügün saktöoğö bağıttalğan madaniyattuluktu özgöçö körsötküçü dese bolot. Mınday madaniy dialog arkılıu ar türdüy madaniyattardı saktap kaluuğa, madaniy stagnatsiyadan, senektikten kutuluuğa cana köp madaniyattuluktu andan arı önüktürüügö col açilat.

Bızdın köp cıldık tacrıyalarımız körsötköndöy, ulut aralık madaniy dialogdu işke aşıruunu tömönkü mildetterdi çechüü arkılıu cetişüügö bolot:

- adamdar arasındağı demokratiyalık cürüm-turum madaniyatın östürüü;
- ulut aralık mamilelerde teñ ukuktuuluk cana gumanduuluk printsipterine basım casoo;
- toleranttuuluktı ce sabırdıuluktı ulut aralık mamilelerdegi eñ başkı adep-ahlaktık sapat katarı kabıl aluu;
- ar kaday uluttar arasında bir maksattıu birgeleşken iş arakterge artıkcılık berüü cana alardı uyuşturuu;

-insandın adep-ahlaktık madaniyatın ulut aralık mamilelerdegi negizgi talap katarı taanuu c.b.

Oşonduktan, madaniy dialog formasında cürgüzülön taalim-tarbiya işterindegi eñ orçunduu masele - bul uluttar arasındağı madaniyat özgöçölüktörgö karata tarbiyalık basımdın tuura koyuluşunda catat. Egerde biz madaniyattar arsındağı dialogdo köbüncö ulut ayırmaçılıklarına basım casasak, anda okuuçulardın añ-seziminde oşol ayırmaçılıktar bekiyt cana saktalat. Al emi uluttar arasındağı mamilelerde madaniyattardağı calpı adamzattık, okşoştuk belgilerine basım casalsa, anda ar kanday uluttar arasındağı madaniy cana adep-ahlaktık calpılıktar, okşoştuktar cönündögü köz karaştar kalıptanat. Andıktan gumanitardık ilimderdi, özgöçö tarih, adabiyat, til c.b. sabaktardın mazmunundağı ar kanday uluttardın madniyatındağı okşoştuktarğa, madaniy baaluuluktarğa, calpı adamzattık adep-ahlaktık tüşünüktörgö basım casoo menen, okuuçulardı toleranttuulukka, sabırdıulukka, öz-ara tüşünüüçülökkö tarbiyaloo bolot.

Madaniyattar kesilişindegi taalim-tarbiya maselelerin iygiliktüü çeçiş üçün çoğorku okuu caylardın programmalarına «Köp uluttuu madaniyattaanuu» attuu okuu predmetin kirgizüü zarıl. Bul predmetin negizgi maksatı caştar arasında rasizmge (rasalık caktan tekeberdüülük) ce diskriminatsiyağa, etnostuk ayırmaçılıktar boyunça diskriminatsyalooğö, taptık ce ekonomikalık ayırmaçılıktar boyunça diskriminatsiyalooğö, lingvitsizm ce til ayırmaçılıktarı boyunça diskriminatsiyalooğö col berilbeyt. Munun bardığı ulut aralık künümdük turmuşta kezdeşüüçü ar kanday sotsialdık kemçilikter menen küröşüü arkıluu caştardı azırkı uçurğa münözdüü madaniyattar kesilişindegi sotsialdaşuuğa dayardoonun birden bir şartı katarı kabıl aluu ekendigin bildiret. Oşonu menen katar köp madaniyattıutuluktı, köp tildüülüktü esepke aluu menen tüzülgön atayın okuu programmaları iştelip çığışı gerek.

Adabiyattar:

- ASİPOVA, N. A. (2003). Caştar Üçün Ulut Aralık Karım-Katnaş Madaniyatının Maanisi. *Kırgız-Türk «Manas» Univeristetii. / Koomduk İlimder Jurnalı*, Bişkek, 127-132.
- KOSTIKOVA, L. P. (2008). Dialogoviy Podhod K Kul'ture I Mejkul'turnomu Obrazovaniyu. *Pedagogika*, 6, 28-35 b.
- KRIS'KO. V. G. (1999). *Etnopsihologičeskiy Slovar'*.
- KRAVÇENKO, A. I. (1995). Vvedenie v Sotsiologiyu: Uçebn. Posob.: *Novaya škola*, 48 b.
- MAYERS, S. (1998). *Demokratiya - Eto Obmen Mneniyami*. Konnektuktskiy Kolledj: USA.
- NIYAZALIEV, Ş. M. (1986). *Natsional'naya Psihologiya i ee Mesto v Formirovanii Liçnosti*. 95 b.
- VALITSKAYA, A. P. (1998). Kul'turotvorçeskaya Şkola: Kontsepsiya i Model' Obrazovatel'nogo Protsessa. *Pedagogika*, 4, 12-18 b.